ÎN JURUL DATEI TRATATULUI ROMA—CALLATIS

DE

D. M. PIPPIDI

De mai bine de patruzeci de ani cercetătorii orașului pontic Callatis se mîndresc de a fi scos la iveală și publicat unicul tratat încheiat de Roma cu o cetate din Răsăritul elenic ajuns pînă la noi în versiune latină. În afară de raritatea care-l impune atenției epigrafiștilor de pretutindeni, documentul prezintă pentru istoria Peninsulei Balcanice în antichitate un interes pe care cele mai noi cercetări în acest domeniu l-au subliniat din plin [1]. E vorba, într-adevăr, de o mărturie de prim ordin privitoare la expansiunea romană la nord de granițele Macedoniei, care constituie și un exemplu semnificativ al metodelor folosite de Senat pentru a lega de Republică o cetate dintotdeauna independentă, situată într-o regiune a lumii vechi unde interesele celei mai mari puteri militare a vremii începeau abia să mijească [2].

În aceste condiții, se înțelege că problema datei documentului a reținut din capul locului atenția cercetătorilor. Nu doar că primul editor al textului, de curînd dispărutul Teofil Sauciuc-Săveanu, ar fi ajuns în această privință la concluzii precise. Natura și importanța fragmentului pe care-l publica neînfățișîndu-i-se în adevărata lor lumină, aspectul cronologic al chestiunii a fost lăsat pentru un studiu ulterior, care n-a fost niciodată publicat [3]. Dimpotrivă, cel de-al doilea învățat ispitit să se ocupe de fragment, Scarlat Lambrino, într-o comunicare citită înaintea Academiei de Inscripții la scurtă vreme după ediția Săveanu [4], n-a pregetat să ia în examen, pe lîngă conținutul și semnificația tratatului, împrejurările istorice în care va fi fost semnat. Pentru a ajunge în această privință la concluzii acceptabile, Lambrino a trecut în revistă activitățile mai multor proconsuli ai Macedoniei din prima jumătate a sec. I î.e.n.,

[1] Vezi, în ultimă instanță, cartea mea *I Greci nel Basso Danubio* (Milano, 1971), p. 143—144 și 275—276 (cu toată bibliografia mai veche a subiectului).

[2] Asupra acestei probleme, pe lîngă lucrarea citată în n. 1, și articolul *Les premiers rapports de Rome et des cités grecques de l'Euxin*, Riv. storica dell'Antichità, II, 1972, p. 17—38.

[3] Dacia III/IV, 1927—1932, p. 458.

[4] CRAI, 1933, p. 278—288.

StCl, XV, 1973, p. 57—67, București.

zăbovind în chip deosebit asupra isprăvilor lui M. Terentius Varro Lucullus în timpul celui de-al treilea război mitridatic, cînd fratele marelui L. Licinius Lucullus, însărcinat să suprime posturile înaintate ale suveranului asiatic pe coasta de vest a Mării Negre, a reuşit, în două campanii succesive, să pună stăpînire pe toate cetăţile greceşti aliate ale marelui rege, începînd cu Apollonia, la sud, şi sfîrşind cu Histria, la nord, în preajma gurilor Dunării. După aceste strălucite fapte de arme, putea conchide regretatul învăţat, proconsulul s-a grăbit să ofere grecilor prietenia Romei, transformînd în aliate cetăţile pe care una după alta le supusese şi, cel puţin într-un caz, le tratase cu asprime [5].

Ceea ce pare să-l fi condus pe Lambrino la această încheiere (îmbrăţişată şi apărată de Jérôme Carcopino în aceeaşi şedinţă a Academiei de Inscripţii în care se citise comunicarea[6]) era, pe de o parte, consideraţia că în nici un alt moment din secolul al II-lea sau din prima jumătate a secolului I î.e.n. situaţia politică şi interesele militare ale Romei n-ar fi cerut o asemenea alianţă, pe de alta, faptul că în relatarea evenimentelor din anul 61, Dion Cassius, vorbind de abuzurile săvîrşite în exerciţiul funcţiunilor sale de un alt guvernator al Macedoniei, C. Antonius Hybrida, pomeneşte, printre victimele acestui trist personaj, alături de mai multe triburi de localnici, pe unii σύμμαχοι ἐν τῇ Μυσίᾳ[7]. În aceşti „aliaţi din Moesia", pe care nici un alt izvor nu-i pomeneşte, încă Mommsen recunoscuse cetăţile greceşti din Pontul Stîng [8]. Şi Lambrino nu făcea decît să reia interpretarea marelui istoric atunci cînd propunea să se vadă în Terentius Varro Lucullus omul care, în împrejurările amintite, le obligase să accepte prietenia Romei.

Data şi semnificaţia tratatului callatian, aşa cum fuseseră stabilite de epigrafistul român, aveau să capete curînd după aceea o confirmare neaşteptată din partea lui Gaetano De Sanctis, care, într-o notă a ultimului volum apărut din a sa *Storia dei Romani* [9], încercînd să dovedească însemnătatea documentului pentru cunoaşterea politicii răsăritene a Republicii la sfîrşitul celui de-al treilea război cu Mitridate, făcea observaţia că, dacă în versiunea latină a tratatului, destinată a fi expusă la Roma, se citeşte dispoziţia ca un exemplar al înţelegerii să fie aşezat [*loc*] *o optumo in faano Concor*[*d*(*iae*)], explicaţia trebuie căutată în împrejurarea că templul lui Jupiter Capitolinus — unde în condiţii normale ar fi trebuit expus textul — fusese incendiat în 83 şi făcut inutilizabil pînă cel mai curînd în 69. În aceste condiţii — putea adăuga, cu dreptate — nu numai indicaţia oarecum insolită se explică în modul cel mai plauzibil, dar constituie şi un argument decisiv în sprijinul ipotezei după care alianţa romană ar fi fost impusă cetăţilor de pe coasta tracă îndată după fulgerătoarea biruinţă a lui Varro Lucullus.

Această interpretare a tratatului cu Callatis, acceptată din primul ceas şi de Alfredo Passerini, într-o ingenioasă tentativă de întregire a

---

[5] Mai jos, p. 63 şi notele 33—34.

[6] Cf. *La République romaine de 193 à 44 av. J.-C.* („Hist. Générale dirigée par Gustave Glotz"), Paris, 1935, p. 542 şi n. 1.

[7] Dion Cass., *Hist. Rom.*, XXXVIII 10.

[8] *Röm. Geschichte*, V, 11, n. 1.

[9] IV, 2, 1 (1953), p. 299, n. 785.

textului mutilat cu ajutorul versiunilor greceşti ale mai multor *foedera* încheiate de romani în secolele II—I î.e.n. cu o seamă de cetăţi din Grecia europeană sau din cea asiatică [10], mai tîrziu însuşită şi de un învăţat atît de circumspect ca regretatul Attilio Degrassi [11], a fost repusă în discuţie în mai multe rînduri de-a lungul ultimilor treizeci de ani, îndeosebi în ce priveşte data de atribuit interesantului document. Cel dintîi care, după ştiinţa mea, a formulat în această privinţă o ipoteză nouă a fost Ernst Lommatzsch, care, întemeindu-se pe caracterele paleografice ale fragmentului şi fără să se preocupe de împrejurările istorice care l-au putut prilejui, l-a încadrat cronologic în primul deceniu al sec. I î.e.n. [12]. Cîţiva ani mai tîrziu, revenind la rîndu-i asupra spinoasei probleme, într-un studiu publicat de revista *Epigraphica* din Milano, Demetrio Marin nu şovăia să respingă deopotrivă întregirile lui Passerini şi concluziile istorice ale lui Lambrino [13]. Fireşte, nu poate fi vorba să examinez astăzi în amănunte exactitatea întregirilor lui Passerini (asupra *literalităţii* cărora el însuşi nu se sfia să facă cuvenitele rezerve [14]), nici pe a celor propuse de Marin, a căror îndreptăţire e departe de a se impune şi care, în general vorbind, se depărtează de schema studiată cu grijă de predecesor, fără să compenseze această abatere prin claritatea conţinutului sau prin rigoarea expresiei. În această privinţă, prefer să rămîn la judecata lui Gaetano De Sanctis, care găsea întregirile lui Passerini „assai felici... sobrie e originali" [15], mulţumindu-mă să observ că, dat fiind caracterul documentului, nu ne putem aştepta să-ntîlnim în *foedus*-ul callatian prescripţii absente din textele invocate de învăţatul italian, ceea ce ne obligă să ne menţinem, în ce priveşte economia tratatului, la modelul reconstituit o dată pentru totdeauna de Eugen Täubler în cunoscuta-i lucrare *Imperium Romanum* [16].

Acestea spuse, să zăbovim o clipă asupra argumentelor care — în studiul lui Marin — sînt rînd pe rînd înşirate în sprijinul tezei după care tratatul ar fi fost încheiat *nu* la sfîrşitul campaniilor lui M. Terentius Varro Lucullus, ci în secolul al II-lea î.e.n., şi mai precis în jurul anului 140 [17]. Aceste argumente — paleografice, lingvistice, istorice — sînt, trebuie s-o spun, de valoare inegală şi, în ansamblu, puţin convingătoare. Astfel, ca să-ncep cu scrisul, mi se pare evident că a pretinde să deosebeşti la prima privire o inscripţie latină din cea de-a doua jumătate a sec. al II-lea de alta din prima jumătate a sec. I înseamnă a da dovadă de mai multă încredere în propriul discernămînt decît de familiaritate cu paleografia

---

[10] *Il testo del 'foedus' di Roma con Callatis*, Athenaeum n.s. XIII, 1935, p. 57—72.

[11] *Inscriptiones Latinae liberae Rei publicae*, II (1963), p. 37 (comentariu la nr. 516); id., *Scritti vari di antichità*, Roma, 1962, I, p. 442 şi n. 115.

[12] CIL I², 2676. În treacăt amintesc şi părerea autorilor culegerii *Ancient Roman Statutes* (Austin, Texas, 1961), p. 58, care, fără să-şi motiveze în vreun fel încheierea, datează documentul nostru în ultimii ani ai secolului al II-lea.

[13] *Il foedus romano con Callatis*, Epigraphica, X, 1948, p. 103—130.

[14] *Art. citat*, p. 60 : „Con tale ampiezza di lacune naturalmente non si può pensare a una ricostruzione della lettera, ma solo a una del senso ; e pur cosi molto rimarrà ipotetico".

[15] Riv. di Filol. classica, LXIII, 1935, p. 424.

[16] Eug. Täubler, *Imperium Romanum* (1913), I, p. 44 urm. ; înaintea lui, P. Viereck, *Sermo Graecus quo Senatus Populusque Romanus magistratusque usque ad aetatem Ti. Caesaris in scriptis publicis usi sunt, examinatur*, Göttingen, 1888, p. 84.

[17] *Art. citat*, p. 127.

latină. Cunoscători atît de pricepuţi ai materiei ca Arthur Gordon sau Attilio Degrassi n-au pretins niciodată că ar putea ajunge la o asemenea precizie, chiar cînd e vorba de intervale mai lungi decît cîteva zeci de ani [18]. Nu voi zăbovi deci să resping ceea ce, în definitiv, se dispensează de o mai lungă discuţie şi trec la examenul consideraţiilor lingvistice pe temeiul cărora se susţine că documentul nostru n-a putut fi scris decît în secolul al II-lea.

De astă dată trebuie să recunosc că Marin e mai în largul lui şi că, la prima vedere, faptele pe care se întemeiază par incontestabile. Nu se poate tăgădui, într-adevăr, că limba documentului prezintă unele aspecte arhaice şi că grafii ca *poplus*, *adiouanto*, *pequnia*, *utei*, *faano* se-ntîlnesc nu o dată în texte din prima jumătate a sec. al II-lea, începînd cu faimosul *s. c. de Bacchanalibus* [19]. Lambrino făcuse şi el această observaţie şi, dacă totuşi s-a ferit să cedeze ispitei de a atribui tratatului o dată atît de veche e pentru că, pe de o parte, înţelegea că are a face cu o convenţie care cerea ca anumite acte de caracter public — legi, *senatus-consulta*, tratate — să fie scrise într-o limbă cît de cît arhaică, pe de alta, pentru că examenul împrejurărilor politice din Peninsula Balcanică, între întemeierea provinciei Macedonia şi cel de-al treilea război mitridatic, exclude posibilitatea ca tratatul callatian să fi fost încheiat la o dată oarecare din secolul al II-lea.

În ce priveşte limba documentelor, mai întîi, greşeala metodologică a lui Marin e de a fi căutat comparaţii numai cu texte anterioare sau contemporane cu supunerea Macedoniei [20], cîtă vreme ar fi fost de ajuns să coboare în sec. I pentru a găsi şi altele, tot atît de probante şi de clare. Dacă ar fi aruncat o privire pe texte ca *lex municipii Tarentini* [21], din 89, *lex Cornelia de XX quaestoribus* [22], din 81, sau *lex Antonia de Termessibus* [23], care e din 71 î.e.n., data prezumată a tratatului callatian, ar fi găsit nu numai exemple de *aei*, pentru *ai* sau *ae*, de *ei*, pentru *ai* sau *ae*, de *ei* pentru *i* sau de *ou* pentru *u*, dar şi de grafii ca *pequnia*, *quoia*, *queicomque*, sau de vocale geminate ca *iuus* (pe lîngă *ious*, *iouris*) — într-un cuvînt mai toate particularităţile fonetice şi morfologice proprii fragmentului ce ne reţine atenţia, ceea ce dovedeşte, dacă mai era nevoie, că ar fi cu totul imprudent să încercăm a stabili data unui document de acest fel întemeiaţi numai pe fapte de limbă [24].

---

[18] Joyce S. & Arthur E. Gordon, *Contributions to the Palaeography of Latin Inscriptions*, Berkeley—Los Angeles, 1957, p. 208 urm. şi mai ales p. 217; cu şi mai multă energie, Degrassi, *Scritti vari di antichità*, I, p. 657: „Conviene reagire contro la presunzione di datare con sicurezza epigrafi dalla forma delle lettere al decennio o anche al cinquantennio... Ben di rado il Mommsen nei volumi del *Corpus* da lui pubblicati si arrischia a proporre datazioni sia pure molto larghe. Troppi sono gli elementi di incertezza che possono fuorviare il giudizio...". În lecţia inaugurală din care citez aceste rînduri, Degrassi reproduce şi părerea lui Lothar Wickert după care... „l'incompetenza dell'editore di un'epigrafe si palesa meglio di tutto dalla sicurezza con la quale sa datarla dai caratteri paleografici".

[19] CIL I^2 581 = *Inscr. Lat. lib. Rei publicae*, 511.

[20] *Art. citat*, p. 116—118.

[21] CIL I^2 590 = ILS 6086.

[22] CIL I^2 587.

[23] CIL I^2 589.

[24] Dacă mai era nevoie, o dovadă în acest sens e şi împrejurarea că unele din caracteristicile abia semnalate se întîlnesc pînă şi în *lex Iulia municipalis* (CIL ^{2} 593 = ILS 6085), din anul 45 î.e.n.

Ajungem astfel la cea din urmă categorie de argumente invocate de Marin în sprijinul unei datări timpurii a tratatului, vreau să zic la împrejurările istorice care, dac-ar fi să-l credem, ar fi dus la încheierea pactului de alianță. Pentru a ajunge în această privință la soluția pe care vrea să ne-o impună, el începe prin a respinge interpretarea dată de Mommsen pasajului din Dion Cassius pomenit înainte [25], potrivit căreia ,,aliații din Moesia'' (οἱ σύμμαχοι ἐν τῇ Μυσίᾳ) răsculați în 62—61 împotriva abuzurilor guvernatorului C. Antonius Hybrida ar fi fost cetățile grecești de pe țărmul de apus al Mării Negre. Presupunînd că, în realitate, ar fi vorba de unele seminții ,,barbare'' sălășluite la o oarecare distanță de Sciția Mică — ,,può darsi proprio tribu di Mesi'' [26] — , aliate cu romanii la o dată pe care nu încearcă s-o stabilească dar care s-ar situa, oricum, *înainte* de expediția lui M. Terentius Varro Lucullus, Marin nutrește iluzia că ar fi rupt legătura postulată de Lambrino între cele două evenimente. În realitate, acest mod de a pune problema nu face decît s-o complice inutil, de vreme ce în loc să ne ajute să fixăm o dată ne obligă să stabilim două, fără ca vreun nou indiciu, desprins din analiza faptelor, să vină să ne înlesnească truda. În plus — și dacă nu cumva mă-nșel — nu știu ca romanii să fi încheiat vreodată alianțe formale cu o populație barbară trăind departe de hotarele Republicii și despărțită de ele prin alte populații independente, ba chiar ostile. Singurul exemplu de acest fel pe care Marin se crede îndreptățit să ni-l ofere nu dovedește în realitate nimic, pentru bunul motiv că pretinsa alianță dintre romani și dardani, pe temeiul căreia cei din urmă s-ar fi grăbit să-l atace pe Filip al V-lea într-un moment cînd acesta se pregătea să pătrundă în Elida, n-a existat niciodată, totul reducîndu-se la obișnuita tactică a unor triburi războinice, gata să năvălească în Macedonia ori de cîte ori trupele regatului se găseau angajate pe alte fronturi [27].

Ne rămîne astfel să ne întrebăm dacă alianța dintre Roma și Callatis (sau dintre Roma și celelalte cetăți grecești din Pontul Stîng) a putut cumva să fie încheiată în jurul anului 140, cum ar vrea să ne convingă Demetrio Marin, care invocă în sprijinul acestei ipoteze ,,necesitatea absolută'' în care s-ar fi găsit numitele cetăți de a ajunge cu Republica la o înțelegere menită a le permite să continue cu Sudul egeean schimburile comerciale de pe urma cărora trăseseră foloase veacuri de-a rîndul [28]. Și de data aceasta argumentul e înșelător, cîtă vreme nu rezultă de nicăieri că după cucerirea Macedoniei — și chiar mai tîrziu, după constituirea provinciei Asia — romanii ar fi controlat cîtuși de puțin legăturile economice dintre cetățile Greciei sau dintre acestea și fostele lor colonii din Marea Neagră, și aceasta independent de chestiunea de a ști dacă în cea de-a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n. asemenea activități mai puteau

---

[25] Mai sus p. 58 și n. 7

[26] *Art. citat*, p. 121.

[27] Tit. Liv., XXVII 32,10—33,1 — pe lîngă XXVIII 8,14; XXXI 28,1—3; XXXI 38,7—8; XXXI 40,7—8. Cf. M. Holleaux, *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle av. J.-C.*, Paris, 1921, p. 299—300 și, în general, Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo, 1969, p. 111 urm.

[28] Despre aceste schimburi și, îndeobște, despre dezvoltarea economică a coloniilor grecești de pe litoralul dobrogean, din epoca arhaică pînă la cucerirea romană, vezi *I Greci nel Basso Danubio*, capitolele II—IV.

avea amploarea şi intensitatea atinse altădată. În ultimii cincisprezece ani am avut prilejul să semnalez nu o dată faptul că de-a lungul epocii elenistice cetăţile pontice au trecut printr-o serie de crize, una mai gravă ca alta, prelungite pînă la cucerirea romană şi care, cît au durat, n-au încetat de a le pune în primejdie nu numai activităţile productive, dar pînă şi libertatea şi independenţa [29]. Documente epigrafice din cele mai explicite ne arată că pentru a-şi cultiva teritoriile, pentru a putea circula în interiorul Dobrogei sau pentru a pescui în Deltă, cetăţile de pe coastă erau la discreţia „barbarilor'' din interior — uneori localnici, alteori veniţi de departe — şi că, pentru a stoarce de la greci tributuri (φόροι) şi peşcheşuri (δῶρα), aceştia nu şovăiau să le prade şi să le pustiască ogoarele. În aceste condiţii, mai putea fi vorba, ca în veacurile precedente, de exporturi regulate de grîne şi de alte produse spre sud, în vederea cărora cetăţile pontice s-ar fi străduit să-şi asigure bunăvoinţa romanilor? Ceea ce vedem, mai curînd, sînt propriile lor greutăţi în procurarea celor necesare, repetatele ἀφορίαι şi σιτοδείαι pomenite în inscripţii, intervenţia providenţială a unor „binefăcători'' doritori să-şi ajute concetăţenii şi obligaţia pentru autorităţi de a importa grîu din afară, uneori de la mari depărtări [30].

Aşa stînd lucrurile, e evident că în a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n. grecii din Dobrogea nu puteau fi stăpîniţi de dorinţa de a-şi asigura debuşee în Grecia metropolitană, cîtă vreme propria lor existenţă depindea atunci de geţii, de bastarnii şi de sciţii a căror menţiune revine în izvoare cu o îngrijorătoare frecvenţă. De altă parte nu se vede nici la ce i-ar fi servit Republicii alianţa callatienilor (şi a celorlalte cetăţi de pe litoralul românesc), dacă, aşa cum e probabil, pînă la conflictul cu regele Pontului, — şi mai precis pînă la al treilea război mitridatic, — romanii nu par să fi conceput ideea unei alianţe sau proiectul vreunei anexiuni teritoriale în direcţia gurilor Dunării. Pentru ca aşa ceva să le apară necesar, pentru ca să înţeleagă utilitatea unor posturi avansate în preajma unei frontiere menite să joace mai tîrziu un rol din cele mai însemnate în sistemul defensiv al Imperiului, trebuia să apară Mitridate, trebuia ca Marea Neagră să devină un lac al acestuia şi ca garnizoane regale să-şi facă apariţia în fiecare din cetăţile altădată independente, de la Olbia la Apollonia Pontică. Abia atunci, şi în aşteptarea constituirii unui *limes* danubian, de la izvoare la Marea Neagră, şi a întemeierii unei provincii imperiale a Moesiei, curînd urmată de anexarea regatului clientelar al Traciei, Senatul se putea gîndi să-şi asigure pe aceste ţărmuri depărtate şi în imediata vecinătate a războinicelor triburi din interiorul Peninsulei Balcanice, puncte de sprijin pentru viitoare acţiuni diplomatice şi militare. De altă parte, trebuia să dispară Mitridate — sortit să-şi găsească sfîrşitul în acel Regat Bosporan a cărui supunere, la sfîrşitul secolului

---

[29] Pe lîngă cartea citată în nota precedentă, p. 114—116 şi 263—264, cf. şi *Contribuţii la istoria veche a României* [2], (1967), p. 32—67 şi 167—221.

[30] În această privinţă, vezi decretul histrian în cinstea unui negustor cartaginez, răsplătit pentru meritul de a fi procurat cetăţii o încărcătură de grîu în condiţii avantajoase (Lambrino, Dacia II/IV, 1927—32, p. 400 urm.). Textul, care e din prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n., nu face dealtminteri decît să confirme nemijlocit o informaţie mai generală a lui Polibiu, IV 38,5: σίτῳ δ'ἀμείβονται (scil. οἱ κατὰ τὸν Ἴστρον τόποι) ποτὲ μὲν εὐκαίρως διδόντες, ποτὲ δὲ λαμβάνοντες... Cf. şi *Contribuţii la istoria veche a României* [2], p. 49 şi urm.

al II-lea, însemnase începutul gloriei lui de tînăr cuceritor [31] — pentru ca grecii să simtă nevoia unui nou protector, în stare să-i apere de presiunea crescîndă a „barbarilor" vecini. Aceste două condiţii fiind împlinite la sfîrşitul campaniilor lui Terentius Varro Lucullus, nu-i de mirare că alianţa ce ne reţine atenţia a putut fi încheiată curînd după sfîrşitul ostilităţilor. Şi nu putem socoti decît ca un argument de circumstanţă obiecţia după care un *foedus aequum* ca al nostru n-ar fi putut fi semnat la sfîrşitul unui război în care armatele Romei învinseseră pe ale măruntilor ei adversari. Tocmai în această privinţă mi se va îngădui să amintesc că, avînd să mă ocup nu de mult de primele raporturi ale Republicii cu oraşele greceşti din Pont, am relevat faptul că termenii în care sînt amintite isprăvile lui Terentius Varro în *Breviarul* lui Eutropius (... *Apolloniam* **euertit**, *Callatim*, *Parthenopolim*, *Tomos*, *Histrum*, *Burziaonem* **cepit** [32]) ne dau dreptul să presupunem că, din pricina dîrzei rezistenţe opuse romanilor de Apollonia (fără îndoială, cu sprijinul garnizoanei regale a cărei prezenţă în oraş, în ajunul conflictului, ne-a fost revelată de o inscripţie fragmentară publicată în 1936 de Danov [33]), era firesc ca aceasta să suporte consecinţele [34], în timp ce celelalte oraşe, situate mai la nord, pînă la îndepărtatul Istros, au putut, speriate de exemplu, să renunţe a se mai apăra, deschizîndu-şi porţile în faţa învingătorului şi cîştigîndu-i bunăvoinţa [35]. Callatis numărîndu-se printre ele şi fiind, la data aceea, cetatea din Pontul Stîng cea mai puternică şi mai prosperă [36], se înţelege de ce va fi fost, dacă nu singura, una din primele gata să primească mîna pe care i-o întindea Roma, devenind din acel moment aliata ei.

În acest punct al expunerii mele, socot că nu va fi fără folos să mă opresc o clipă asupra unei clauze din *foedus* întregită şi interpretată în chip diferit de Lambrino (urmat de Marin) şi de Passerini. În comunicarea sa la Academia de Inscripţii primul credea a fi recunoscut, în unele litere păstrate în rîndul 4 şi pe care le citea : [*p*]*equ*[*n*]*ia adioua* [*n*]*to*, aluzia la o stipulaţie după ai cărei termeni callatienii ar fi fost ţinuţi să ajute pe romani băneşte, sau cel puţin să le verse anumite sume — poate cu titlu de reparaţii. Evident, era o concluzie pripită şi, măcar că unele

---

[31] Cu privire la primii ani ai domniei lui Mitridate şi la campaniile lui Diophantos în Peninsula Taurică, e încă neînlocuită monografia lui Théodore Reinach, *Mithridate Eupator, roi de Pont*, Paris, 1890, p. 66 urm. (de completat cu pătrunzătorul studiu al lui S. A. Jebeliov, REG, XLIX, 1936, p. 17—37).

[32] Eutropius, VI 10 ; cf. Ruf. Festus 9 ; Amm. Marcell., XXVII 4, 11 ; Oros., VI 3, 4 ; Euseb.-Hieronym, *Chron.* 152 Helm.

[33] JOAI, XXX, 1937, Beibl. 87—94.

[34] Ipoteza formulată în text, după care Apollonia ar fi fost în această împrejurare tratată cu mai multă asprime decît celelalte cetăţi greceşti din Pontul Stîng, e confirmată de Strabon, VII 6,1, care ne informează că Varro Lucullus a ridicat din principalul sanctuar al cetăţii o statuie de mari proporţii a lui Apollon, sculptată de Calamis, pe care Pliniu cel Bătrîn o putea încă admira pe Capitoliu, unde fusese depusă de învingător (XXXIV 39).

[35] Am dezvoltat acest punct de vedere în memoriul citat mai sus, n. 2, publicat în Riv. storica dell'Antichità, II, 1972, p. 17—38.

[36] Pentru situaţia Callatidei în epoca elenistică, ale mele *Contribuţii la istoria veche a României* [2], p. 32—67 ; pentru legăturile ei cu alte cetăţi din Marea Neagră ori din Marea Egee, în aceeaşi perioadă, tot acolo, p. 260—270.

aprobări nu i-au lipsit [37], o călcare a regulii metodologice după care, în interpretarea unui text fragmentar, particularul trebuie explicat prin general, altfel spus, în cazul care ne interesează, interpretarea unui pasaj izolat prin caracterul de ansamblu al textului studiat. Lucrul acesta l-a făcut pentru întîia oară Passerini în memoriul citat, şi e ceea ce conferă acelor pagini o valoare exemplară, indiferent de rezervele de detaliu ce se pot face asupra încercării de întregire a unui text atît de trunchiat.

Reconstituind, deci, după Täubler, schema tratatelor încheiate de Roma în secolele II/I î.e.n. cu unele oraşe greceşti din Răsărit, Passerini a arătat limpede că ceea ce trebuie să ne aşteptăm a întîlni în acest loc al tratatului e aşa-zisa „clauză de neutralitate", care prescria părţilor contractante să se abţină, în caz de război, de a ajuta una pe inamicii celeilalte în vreun fel oarecare, şi mai ales de a le furniza arme ori ajutoare băneşti. În tratatul cu Astypalaia, relativ bine păstrat, acest paragraf sună precum urmează :ὁ δῆμος ὁ 'Ρωμαίων τοὺς πολεμίους καὶ ὑπεναντίους... τοῦ δήμου τῶν 'Αστυπαλαιέων διὰ τῆς ἰδίας χώρας καὶ ἧς ἂν [κρατῇ ὁ δῆμος ὁ 'Ρωμαίων μὴ διιέτω] δυμοσ<ί>αι βουλῇ δόλῳ [πονηρῷ, ὥστε τῷ δήμῳ τῷ] 'Αστυπαλαιέων καὶ τοῖς ὑπ'αὐτοὺς τασσομένοις πόλεμον ἐπιφέρωσιν· μήτε [τοῖς πολεμίους μήτε] ὃπλ<οις> μήτε χρήμασι μήτε ναυσὶ βοηθεί<τω>... [38], ceea ce devine, în fragmentul întregit de Passerini al *foedus*-ului callatian : [*poplus Romanus hostes et inimicos popli Callatini per suos agros et quibus imperat poplus Romanus ne sinere transire debeto dolo m*]*alo quo po*[*plo Callatino queique sub imperio eorum erun*]*t bellum face*[*re possint neue hostes neque armis neque p*]*equnia adioua*[*n*]*to publica uoluntate dolo malo* [39].

În acest context, e limpede că expresia *pequnia adiouanto* capătă un cu totul alt înţeles decît în interpretarea Lambrino-Carcopino-Marin şi că, în ce priveşte caracterul tratatului în primul rînd, se impune constatarea că ne găsim înaintea unui *foedus aequum*, garantînd ambelor părţi semnatare aceleaşi drepturi teoretice. Dacă mai era nevoie, această atitudine faţă de duşmanii din ajun (în care le era îngăduit să vadă, după plac, nişte prieteni sau nişte victime ale lui Mitridate) dovedeşte din partea romanilor un fin simţ politic, mulţumită căruia, — într-o vreme cînd operaţiile militare continuau pe frontul asiatic şi după ce în Europa bazele regelui fuseseră lichidate fără greutate — izbuteau să-şi asigure cu sacrificii minime punctele de sprijin ale unei politici balcanice ce sta abia să înceapă.

Ajung astfel la cea din urmă încercare de a atribui tratatului cu Callatis o dată diferită de cea propusă de Lambrino, — a lui Alexandru Suceveanu, care, într-o notă publicată în revista *Pontice*, organul Muzeului de arheologie din Constanţa [40], crede a fi reuşit să spulbere ceea ce numeşte „o falsă certitudine", respingînd explicaţia dată de Gaetano De Sanctis

---

[37] Carcopino, *La République romaine*, p. 542 şi n. 9. În această privinţă interpretarea lui Marin se deosebeşte deopotrivă de a lui Passerini şi de a lui Lambrino-Carcopino ; după părerea sa, tratatul ar fi prescris romanilor şi callatienilor să se ajute unii pe alţii cu bani, în caz de atac din partea unei terţe puteri (*art. cit.*, p. 110–112).

[38] IG XII 3, 173 = Robert K. Sherk, *Roman Documents from the Greek East. Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus*, Baltimore, 1969, nr. 16, rîndurile 35–40.

[39] *Art. cit.*, p. 61–62.

[40] II, 1969, p. 269–274.

clauzei care, în rîndurile 14—15 ale textului păstrat, prescrie aşezarea tratatului abia încheiat *loc[o] optumo in faano Concor[diae]*. În această privinţă, am avut prilejul să amintesc că pentru autorul *Istoriei romanilor* alegerea oarecum neobişnuită a templului Concordiei pentru expunerea unui exemplar din *foedus* s-ar fi datorat împrejurării că, începînd din anul 83 (data incendierii templului lui Iupiter Capitolinus) pînă în 69, cel puţin, documentele de caracter public fixate în mod obişnuit pe pereţii exteriori ai acestui sanctuar au fost depuse în templul Concordiei [41], bine cunoscut prin numeroase mărturii literare şi epigrafice. Această explicaţie, care prezintă interesul de a îngădui o datare precisă a tratatului callatian şi care din această pricină constituie o puternică prezumţie în favoarea ipotezei Lambrino, e respinsă categoric de Suceveanu pentru temeiuri a căror validitate se cere examinată.

E vorba, în primul rînd, de faptul că, după acest autor, vorbind de un sanctuar ca acel al Concordiei, redactorii tratatului n-ar fi putut folosi un termen ca *fanum*, exclusiv rezervat pentru indicarea edificiilor religioase de mai mică însemnătate, înălţate de obicei în afara zidurilor Romei [42]. Şi mai e vorba şi de aceea că un ἱερὸν τῆς Ὁμόνοιας fiind atestat la Callatis pe la sfîrşitul secolului I î.e.n. [43], sîntem ispitiţi să credem că în fragmentul pe care-l studiem aluzia e la acest *fanum* local, ceea ce, bine înţeles, ar înlătura reperul cronologic invocat de Gaetano De Sanctis, îngăduindu-ne să atribuim tratatului fie data apărată de Marin, fie o dată mai joasă, în secolul I, dar care n-ar trebui să fie în nici un caz data propusă de Lambrino [44].

Acum, în ce priveşte întrebuinţarea unui substantiv ca *fanum*, mi se pare excesiv să se pretindă că n-a fost niciodată folosit decît în afara Romei şi numai pentru a indica clădiri religioase închinate unor divinităţi străine. Deosebirea — dacă o deosebire există — între *fanum* şi *templum* mi se pare a sta în altceva, şi anume în aceea că la început *fanum* indica un *loc consacrat* şi că abia mai tîrziu a ajuns să însemne *templum*, *delubrum*, *aedes*, în aşa măsură încît în vorbirea curentă o distincţie e anevoie de făcut. Cel mult s-ar putea face observaţia că, în bună latină, se ia deprinderea de a întrebuinţa *fanum* vorbind de un sanctuar (înţelegînd prin acest termen templul şi terenul sacru pe care e clădit), în timp ce *templum* indică mai curînd zidirea închinată zeului, locuinţa

---

[41] În aceeaşi ordine de idei, nu va fi fără folos să amintesc că, după Degrassi, într-un studiu citat înainte, construirea pe Capitoliu a unui monument menit să adăpostească dedicaţiile mai multor popoare şi regi asiatici întru slava poporului roman şi a lui Iupiter Capitolinus, la scurtă vreme după pacea de la Dardanus, s-ar explica tot prin imposibilitatea de a folosi în acest scop templul incendiat în anul 83 (*Le dediche di popoli e re asiatici al popolo romano e a Giove Capitolino*, în *Scritti vari di Antichità*, I, p. 415—444, în special p. 438—442).

[42] Suceveanu reia aci, exagerînd-o, o afirmaţie a lui Samter (RE VI 1996), care în realitate e departe de a fi atît de categorică. „*Vorwiegend* werden aber *aedes* ausserrömischer Gottheiten als *fana* bezeichnet" — scrie acesta, mulţumindu-se să citeze mai multe texte literare în care temple din Roma sînt numite fără deosebire *fana*.

[43] Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia n.s. II, 1958, p. 224.

[44] *Art. cit.*, p. 273. De reţinut faptul că, înainte de Suceveanu, Sauciuc-Săveanu se gîndise şi el la posibilitatea ca, în textul care ne reţine atenţia, *fanum Concordiae* să fie tot una cu τὸ ἱερὸν τῆς Ὁμόνοιας (Dacia n.s., II, 1958, p. 220).

lui, dacă se poate spune [45]. Chiar aşa, trebuie să adaug, nuanţa nu-i întotdeauna respectată, cum se vede lesne dintr-o pagină a lui Tacit în care, vorbind de pagubele pricinuite Capitalei de incendiul neronian, istoricul începe prin a declara : „domuum et insularum et templorum, quae amissa sunt, numerum inire haud promptum fuerit" ; după care trece la indicaţii precise, căutînd să-şi varieze de fiecare dată expresiile : „... magna ara *fanumque*, quae praesenti Herculi Arcas Euander sacrauerat, *aedesque* Statoris Iouis... et *delubrum* Vestae... exusta" [46].

În treacăt fie spus, e vorba aci de Roma şi de un sanctuar atît de celebru ca al lui Hercule din *Forum Boarium*, ceea ce nu-l împiedică pe autorul *Annalelor* să-l numească *fanum*, aşa cum, într-un alt context, n-ar fi şovăit probabil să-l numească *templum*. Nu lipsesc, de altă parte, nici exemple în care — în aceeaşi frază şi vorbindu-se de acelaşi edificiu sacru — *fanum* apare ca sinonim cu *templum* şi cu *aedes*, ca în *lex uicana Furfensis* [47] unde, după ce se vorbeşte într-un prim moment de *aedes Iouis Liberi*, acelaşi sanctuar e în mai multe rînduri numit *templum*, iar spre sfîrşitul documentului alternativ *fanum* şi *templum* : „*sei quei ad huc templum rem deiuinam fecerit Ioui Libero aut Iouis Genio, pelleis, coria fanei sunto*".

Rămîne anevoinţa de a şti dacă, în textul care ne reţine atenţia, se face aluzie la templul Concordiei din Roma sau la cel din Callatis. După părerea mea, o asemenea întrebare n-ar fi trebuit să se pună, cîtă vreme, după o regulă ce nu cunoaşte excepţii, orice *foedus* era gravat în două exemplare : unul în latineşte, făcut să fie expus la Roma (de obicei pe Capitoliu), altul în greceşte, menit să-şi găsească locul într-un oarecare punct al cetăţii cu care se încheia acordul. Astfel, în tratatul cu Astypalaia, semnat în anul 105 î.e.n., citim, la rîndurile 48—50 : [ἀναθέντων δὲ] ἀνάθημα ἐμ μὲν Ῥωμαίων ἐν τῷ Καπετολίῳ ναῷ τοῦ Διός, ἐν δὲ Ἀστυπαλαιέων ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἀσκληπίου καὶ πρὸς τῷ βωμῷ [48].

Acestea fiind uzanţele, sîntem, cred, îndreptăţiţi să afirmăm că şi în cazul tratatului cu Callatis exemplarul latin al documentului era menit să fie expus la Roma — indiferent dacă în templul lui Iupiter Capitolinus sau în acel al Concordiei — şi că numai în chip accesoriu un al doilea exemplar al aceleiaşi versiuni va fi fost expediat la Callatis, poate pentru a fi expus împreună cu textul grec, poate pentru alt motiv [49]. Mai adaug că, în fragmentul de care ne ocupăm, clauza privind săparea în piatră şi expunerea unui exemplar al acordului în templul Concordiei urmează nemijlocit clauzei care dădea celor două părţi dreptul de a adăuga sau de a suprima, de comun acord, o clauză oarecare la textul iniţial. Această

---

[45] E, cred, diferenţa dintre termenii greci ἱερόν şi ναός, ceea ce explică faptul că într-un document bilingv din Kyme, — scrisoare a proconsulului Vinicius către locuitorii din acest oraş, — acelaşi sanctuar e numit în textul latin *fanum*, iar în traducerea greacă ἱερόν (H. W. Pleket, *The Greek Inscriptions in the Rijksmuseum van Oudheden at Leyden* (1958), nr. 57 = = Sherk, *Roman Documents from the Greek East*, nr. 61).

[46] *Ann.*, XV 41.

[47] CIL I² 756 = *Inscr. Lat. lib. Rei publicae*, 508.

[48] Rîndurile 16—19.

[49] Mai e nevoie să arăt că Suceveanu se înşeală, fără îndoială, cînd presupune fără temei că pînă la o vreme romanii ar fi avut deprinderea să redacteze *numai în greceşte* tratatele încheiate cu cetăţile din Răsărit?

dispoziţie, pe de-a-ntregul păstrată în tratatul Roma-Astypalaia (ἐὰν δέ τι[ς] πρὸς ταύτας τὰς συνθήκας κοινῇ βουλῇ προσθεῖναι ἢ ἀφελεῖν βούλ‹ω›νται δημοσ‹ί›ᾳ βουλῇ [ὅς] ἂν θελήσῃ ἐξέστω) şi care se regăseşte aproape întocmai în tratatele cu Cybira [50] şi Methymna [51], a fost restituită în mod verosimil de Passerini, pornind de la cele cîteva litere păstrate pe piatră, de unde rezultă că dispoziţia imediat următoare privea *locul din Roma* unde avea să fie aşezat acordul, de unde imposibilitatea ca în rîndurile 14—15 să fi fost vorba de expunerea documentului la Callatis. Marin înţelegea bine această situaţie, atunci cînd propunea să se citească aci : [*in tabola*]*m aenam utei scriberetur hoc* [*Romae in*] *loco optumo in faano Concord*[*iae*...], dar nu şi Suceveanu, care nu şovăie să propună întregirea : ... *scriberetur ho*[*c Callati loc*]*o optumo in faano Concor*[*diae*]... Adaug că, astfel reconstituită, fraza nu-i nici măcar corectă din punctul de vedere al limbii, de vreme ce nu se poate spune în latineşte... *scriberetur loco optumo* (propoziţie lipsită de sens), ci, cum bine a văzut Passerini : *scriberetur ac* [**figeretur**... *loc*]*o optumo* [52], şi, cum, în situaţii similare, în greceşte se spune : ἀναγράψαι καὶ στῆσαι, sau: ἀναγράψαι καὶ ἀναθεῖναι, sau încă: τὰ ἀντίγραφα... ἀναγραφέντα... ἀνατεθήτῳ ἐν τοῖς ἐπιφανεστάτοις τόποις...

Aceste cîteva consideraţii pe marginea discuţiilor stîrnite de interpretarea tratatului Roma-Callatis, şi mai ales de cronologia acestui important document, pot fi oprite aci. S-a desprins din ele, dacă nu mă amăgesc, cel puţin un temei suplimentar de a acorda încredere celor dintîi exegeţi ai textului, Lambrino şi Passerini, în ciuda încercărilor de a le pune la îndoială încheierile. Căci în istorie, ca în orice cîmp de cercetare, se cuvine, cred, să nu uităm avertismentul pe care, cu un veac în urmă, unul din întemeietorii studiilor de epigrafie greacă în Franţa, J.-A. Letronne, îl adresa elevilor săi şi pe care, mai aproape de noi, şi alţii au găsit cu cale să ni-l amintească nu o dată : „nu-i de ajuns să clatini ştiinţa ; trebuie s-o faci să progreseze" (*il ne s'agit pas de remuer la science, mais de la faire avancer* [53]).

---

[50] OGIS 762.
[51] IG XII 2, 510 = *Syll.*³, 693.
[52] *Art. cit.*, p. 70.
[53] L. Robert, *Opera minora selecta*, Amsterdam, 1969, p. 600.